

ОСОБЕНОСТИ НА ПОДЧИНЕНИТЕ ОПРЕДЕЛИТЕЛНИ ИЗРЕЧЕНИЯ В „БУКВАР С РАЗЛИЧНИ ПОУЧЕНИЯ“ НА ПЕТЪР БЕРОН

Александра Колева

Задачата на този текст е да разгледа и анализира подчинените определителни изречения като част от синтаксиса на „Рибния буквар“. Проследяват се употребата и честотата на употребата на подчинените определителни изречения, тяхната функция и позицията им в състава на сложното изречение. Обстойно се анализират съюзните връзки между главното и подчиненото изречение, за да се направят изводи за честотата на употребата на някои съюзни връзки при различни условия, синтактичната им функция, както и конкуренцията помежду им.

Ключови думи: подчинено определително изречение, подчинителна съюзна връзка, синтактични модели, синтактични конструкции

The main topic of this paper are the syntactic features of the attributive clauses in the “Primer with Various Instructions” (“Fish Primer”) by Petar Beron. The paper discusses syntactic models and structures, types of the clauses, their position in the complex sentences and the subordinating conjunctions. The observations are based on the excerpt of syntactic material taken from the “Fish Primer” by Petar Beron.

Key words: attributive clause, subordinating conjunction, syntactic model, syntactic position

Втората четвърт на XIX в. бележи нов етап в развитието на новобългарския книжовен език, наложен най-вече от появата на „Буквар с различни поучения“ на Петър Берон (1824). Това е и период на съществени обществено-икономически и духовни промени. Новите стопански и икономически условия, както и формиращото се буржоазно общество налагат тенденция към светско образование и засилват интереса към новите методи на преподаване. Текстът на Берон е първата у нас книга с учебен характер, която изиграва голяма роля за изграждането на светското българско училище и оставя дълбоки следи в духовния живот на възрожденските българи. „Рибният буквар“ е първото книжовно съчинение, в което лексиката, морфологията и синтаксисът са подчинени изцяло и последователно на народно-разговорната реч. Чрез своето произведение Петър

Берон успява да създаде и да утвърди нова практика в езика, свързана основно със синтактични и морфологични особености – употребата на частицата за бъдеще време **ще**, на относителния релатив **който** – като най-често срещания съюз между подчиненото определително изречение и главното изречение, и др.

Задачата на този текст е да разгледа и анализира подчинените определителни изречения като част от синтаксиса на „Рибния буквар“. Проследява се употребата и честотата на употребата на подчинените определителни изречения, тяхната функция и позицията им в състава на сложното изречение. По-специално внимание е отделено на начина, по който подчинените изречения се свързват с главното изречение. Обстойно се анализират съюзните връзки, за да се направят изводи за честотата на употребата на някои съюзни връзки при различни условия, синтактичната им функция, както и конкуренцията помежду им.

Подчинените определителни изречения в Беровия „Буквар с различни поучения“ са приблизително сто. Те са предпоследни по честота на употреба (преди подчинените сказуемноопределителни изречения, от които в текста има само едно). Най-висока е фреквентността на подчинените обстоятелствени и на подчинените допълнителни изречения.

Както в народно-разговорната реч през Възраждането, така и в текстовете, които днес се определят като част от книжовноезиковата традиция, се разграничават предпоставени и задпоставени подчинени определителни изречения. В народно-разговорния език подчинените определителни изречения в препозиция се въвеждат най-често с относителното местоимение **който**, в различните му форми: *Кое то момче седи от десната страна на крайат, ще го назовавам първо, а което е под него – второ и прочая, и най-крайното от лявата страна – десято; Който себе си хвали, той себе си кори; Комуто не ся смил ястието, лицето му е желто, боли го коремът и главата* и др. Подчинените изречения в постпозиция се въвеждат основно с неизменяемото местоимение **що(то)** или с относителното наречие **дето**. С утвърждаването на идеята, че народно-разговорното начало трябва да стои в основата на книжовния език, както и в резултат на църковнославянското влияние върху формиращия се български книжовен език, това съотношение между позицията на подчиненото изречение и въвеждащия го съюз се променя. В „Рибния буквар“ относителното местоимение **който** е най-често срещаната връзка между подчиненото определително изречение и главното изречение, независимо дали подчиненото е в препозиция, или в постпозиция (смята се, че при постпозитивните определителни изречения **който** се е развило под влияние на църковнославянски подчинени изречения, въведени с **иже**;

Л. Андрейчин, В. Попова). Неизменяемите форми **дето** и **щото** също се употребяват независимо от позицията на подчиненото изречение.

Изреченията, въведени с местоимението **който**, са шейсет и шест. Най-чести са случаите, когато релативът има определеносвързана употреба, замества определяемото и стои след него или в непосредствено съседство с него. За разлика от по-ранни възрожденски текстове, в които също се употребява **който** като свързващо средство между подчинено и главно изречение, в Беровото съчинение няма несъответствие в съгласуването по род и число на местоимението с неговия референт. При по-ранни автори това несъответствие съществува поради практиката да се използват общите разговорни форми **дето** и **що**, **щото** и все още колебливата употреба на **който**. Последователната употреба на относителното местоимение при П. Берон е знак, че през 1824 г. задпоставените подчинени определителни изречения с **който** се възприемат напълно в духа на книжовната реч и книжовния стил.

В своята книга „Българските местоимения“ Р. Ницолова отбелязва, че в зависимост от информацията, която дава подчиненото изречение за референта на относителното местоимение, подчинените определителни изречения се делят на две групи: рестриктивни (ограничителни) и нерестриктивни (продължаващи повествованието); „Изреченията с неопределеносвързана употреба на релатива са рестриктивни, изреченията с определеносвързана употреба са рестриктивни и нерестриктивни, а изреченията с просентенциална употреба на релатива са само нерестриктивни“. Най-употребявани в „Рибния буквар“ са нерестриктивните определителни изречения, рестриктивните подчинени изречения са само няколко. Просентенциална употреба (Ницолова 2008), при която релативът обобщава цялото значение на главното изречение, не се открива.

Примери:

- нерестриктивна употреба: „*На вториат ден отидоха у еднаго зла и лукава човека, **който** едвам го възприе, и другарят остави там чашата*“; *Един человек има осим или десят очи кров, **който** минува през сърцето и ся разижда чак до крайщата на тялото...* и др.¹
- рестриктивна употреба: ***Който** себе си хвали, той себе си кори.*

По-особено внимание заслужават някои от предпоставените подчинени определителни изречения в съчинението на П. Берон, въведени с **който**: ***а които речи ми ся видяха май мъчни, гудих ги приградени и турски; Което момче***

¹ Подчинените определителни изречения са ексцерпирани от Берон, П. Буквар с различни поучения. (Фототипно издание). София: Народна просвета, 1964.

седи от десната страна на крайат, ще го назовавам първо; което го знай, ще направя него първо и др.

В тези примери в главното изречение има лична местоименна форма (*ги, го, него*), която се съотнася с подчиненото изречение. Тези местоименни форми само формално могат да се нарекат определяеми, тъй като те не се определят от подчиненото изречение и ако бъдат пропуснати, подчиненото изречение ще функционира като подложно. Но в посочените примери кратките форми на личните местоимения заместват подчиненото изречение и го номинализират, което дава основание подчиненото изречение да се разглежда като определително.

Откриват се изречения от този тип, въведени с **щото** със значение на **който**, **което** или **какъвто** (*Щото ся вричаиш, да го струваиш; Щото струваиш, струвай го добре и мисли за сетнената*). Тези примери показват, че народно-разговорната традиция присъства дори в текстове, написани с ясен стремеж към постигане на книжовен изказ, но същевременно не може да се говори за конкуренция (в „Рибния буквар“), защото фреквентността на употреба на **който** е много по-висока в сравнение с употребата на **що**, **щото**.

В съвременния език относителното наречие **дето** има стилистически ограничена употреба и е знак за битово-разговорна реч в неофициална сфера на общуване. През Възраждането **дето** (заедно с **що**, **щото**) има по-широка употреба, отново предимно в народно-разговорната реч. Чрез нея навлиза и в книжовната практика, но се среща много по-рядко в сравнение с относителното местоимение **който**. Подчинените изречения в „Рибния буквар“, въведени с относителното наречие **дето**, са десет. Повечето са задпоставени, а няколко се намират в средата на сложното изречение („разкъсват“ главното), но при всички наречието стои след своята кореферентна дума от главното изречение и има определеносвързана употреба (*Подир пладне ще провесея друга тинакида, **дето** ще да е написано 1, 2, 3, 4, 5,....; Да посиля ястието, **дето** ще ми дадете; На египетската Тива, **дето** ся прибираха судниците, имаше направени идоли без раце... и др.*). В откритите примери **дето** има функция на подлог, на допълнение и на обстоятелствено пояснение за място в подчиненото изречение. Няма случай, при който **дето** да се използва като съюз, въвеждащ определителни изречения без съотносителна дума.

Подчинените определителни изречения, въведени с **що**, **щото**, са девет. Петър Берон използва само формата на относителното местоимение с частицата -то – **щото** (*Чуха тъзи реч хората, **щото** бяха там близо, и ги попитаха, **що** помянуват Ивика; Дионис, сикелийский цар, отиде да ся разхожда един ден из*

панаирят, и като гледаше стоките, **щото ся продаваха**, виде одного философа, и отиде при него, та го попита, що продава; Комахай всяко, **щото видят**, ищат да го сторят и др.). Във всички примери **щото** има значение на **който** (или **какъвто**) и се употребява като негов синоним. Относителният релатив има определено- и неопределеносвързана употреба и се среща в рестриктивни и нерестриктивни изречения.

В текста на „Рибния буквар“ се откриват и подчинени обстоятелствени изречения, въведени с **щото**, но при тях местоимението е използвано като съюз за последица. Неизменяемата форма **щото** като съюз има различни значения и широка употреба и е необходимо да се разграничи от относителния релатив.

В текста на Берон се използват и няколко подчинени определителни изречения без съотносителна с определяемото дума. Всички те се свързват с главно-то изречение чрез съюза **да** (*Имаше закон на Лакедемона да почитат децата не током своите родители, но и всякаго по-стар человека; Кога приближи время да ся дигнат, раздават вест (хабер), чи в еди кой ден и на еди кое място треба да ся собрие сичкият народ* и др.).

В предговора на своя „Буквар с различни поучения“ Берон ясно излага езиковата си концепция: книжовният език трябва твърдо да следва структурните и лексикалните особености на живия говорим език на народа. Анализът на подчинените определителни изречения в текста показва на практика това убеждение на синтактично равнище. Използваните съюзни връзки **дето** и **щото** например са присъщи за народно-разговорната реч. Под влияние на църковнославянски релативът **който** също вече е навлязъл в българския език и има широка употреба.

Първият извод, който се налага, е свързан с утвърждаването на относителното местоимение **който** в неговата нова синтактична функция. При по-ранни автори като Паисий и Софроний много по-рядко се срещат изречения със съюза **който**, а съюзните връзки при задпоставените определителни изречения остават подчинени на народната реч. В съвременния език **който** е най-употребяваният съюз между подчиненото определително изречение и главното изречение. Това се дължи на факта, че **който** се свързва с определяемите без ограничения, а в подчиненото изречение може да се свързва с всички предлози и изпълнява разнообразни синтактични функции: подлог, допълнение, обстоятелствено пояснение, съгласувано и несъгласувано определение и сказуемно определение. П. Берон е първият възрожденски автор, в чиито текстове относителният релатив **който** се налага като най-употребяваната съюзна връзка при определителните изречения (66 употреби в сравнение с **дето** – 10, и **щото** – 10).

Днес относителното наречие **дето** и формата **що(то)** (в „Рибния буквар“ се използва само **щото**) се определят като абсолютни релативи, защото са неизменяеми и не се съгласуват с кореферентната си дума, свързват се с нея без семантични и граматически ограничения. **Щото** е частичен синоним на **който**, защото в подчиненото изречение функционира само като подлог и пряко и непряко допълнение и не се съчетава с предлози. В подчиненото изречение **дето** се употребява в позицията на подлог, допълнение (пряко и непряко) и обстоятелствено пояснение за място. Разгледаните подчинени определителни изречения в текста на Берон, въведени с **дето** и **щото**, показват, че двете неизменяеми форми са употребени и функционират по начина, по който са описани и концептуализирани в науката днес.

Съчинението на Петър Берон е първото книжовно съчинение, построено изцяло върху основата на живата народна реч. Това е важен етап в развитието на възрожденската книжнина и на българския книжовен език. Берон не пише на съвременен говорим език, а и създава определена книжовноезикова практика – последователно употребява съвременните форми на третоличните местоимения (**той, тя, то**), частицата за бъдеще време **ще**, въвежда употребата на релатива **който** в постпозитивни подчинени определителни изречения и др.

Библиография

- Андрейчин 1986*: Андрейчин, Л. Из историята на нашето езиково строителство. София, 1986.
- ГСБКЕ 1983*: Граматика на съвременния български книжовен език. Т. 3. Синтаксис. София, 1983.
- Дачева 2005*: Дачева, Г. За развоя на някои комплементизатори в историята на българския книжовен език. – *Littera et Lingua*, Пролет, 2005, < <http://slav.uni-sofia.bg/naum/node/1682>>.
- Коева 2001*: Коева, С. Типология на подчинените изречения. – В: Съвременни синтактични теории. Помагало по синтаксис. Пловдив, 2001.
- Миланов 2005*: Миланов, В. Към синтаксиса на два български дамаскина. – В: Юбилеен славистичен сборник, ЮЗУ, 2005.
- Ницолова 1986*: Ницолова, Р. Българските местоимения. София, 1986.
- Ницолова 2008*: Ницолова, Р. Българска граматика. Морфология. София, 2008.
- Попова 1979*: Попова, В. Една нова употреба на местоимението който в развитието на българския книжовен език. – В: Помагало по история на българския книжовен език. София, 1979.